

Ваня ЗИДАРОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

КЛАСИФИКАЦИЯ И ВАРИАНТНОСТ НА УСТОЙЧИВИТЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Резюме. Устойчивите словосъчетания са голяма, специфична и разнообразна група езикови единици. Това ги прави сериозно теоретично и лексикографско предизвикателство. В статията се прави преглед на досегашните класификации и се предлага нов модел, при който се разграничават ядро и периферия. Разглеждат се и проявите на структурна вариантност в две насоки: в езика и при речева реализация. Наблюденията се базират на корпуса в един от фразеологичните речници.

Ключови думи: устойчиво словосъчетание, фразеологизъм, класификация, вариантност

Vanya ZIDAROVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

CLASSIFICATION AND VARIATION OF FIXED EXPRESSIONS IN BULGARIAN

Abstract. Fixed expressions comprise a large, specific and diverse group of linguistic units which makes them a serious theoretical and lexicographical challenge. This article offers a review of the existing classifications. There is also a new model proposed – one which distinguishes between a core and a periphery. Manifestations of structural variability are also considered in two directions: in language and in speech. The observations are based on the corpus in one of the Bulgarian phraseological dictionaries.

Keywords: fixed expressions, phraseme, classification, variation

Устойчивите словосъчетания представляват голяма и доста разнообразна по структура група, която е важна част от разговорната реч

на първо място. Въпреки своята популярност и сравнително ясната концепция за природата на тези словосъчетания те все още не са ясно очертани като обем и разновидности.

В българската лингвистика вече съществува значително количество изследвания в областта на фразеологията, но все още има редица спорни възгледи и територии, отнасящи се преди всичко до семантичните особености на устойчивите словосъчетания, до тяхната класификация и оттам – до обема на самото понятие „устойчиво словосъчетание“. Класификацията на устойчивите словосъчетания до голяма степен зависи от възгледа на автора по отношение на обема от словосъчетания, приемани за устойчиви, и от разбирането за същността на фразеологичната единица. Съществуват гранични или спорни по същността си устойчиви словосъчетания, които е трудно да бъдат локализиращи и/или приобщени в състава на българския фразеологичен фонд. Единство съществува само що се отнася до схващането, че устойчивите словосъчетания са езикови единици (подобно на лексемите) и имат номинативна (макар и специфична по отношение на номинативната функция при лексемите) функция. Това са социално утвърдени и приложими единици, които не се създават по индивидуален път, а се възпроизвеждат в готов вид, тъй като са част от колективния езиков запас. Както показва самото наименование, това са: 1) словосъчетания, т.е. имат разделна лексикална структура и включват повече от една лексема; 2) връзката между лексикалните единици е устойчива и възпроизводима. Семантиката на тези словосъчетания обаче е доста разнообразна по своята същност, което изисква при евентуална класификация да се вземе предвид и семантичният критерий – (не)задължителна образност и съответно конотация във фразеологичното значение. Ако приемем за определящ единствено критерия „устойчивост и възпроизводимост на словосъчетанието“, в обема на устойчивите словосъчетания ще се окажат различни видове словосъчетания, като разликата между някои от тях е твърде съществена. При едно широко разбиране на понятието „устойчиво словосъчетание“ в обема му ще влязат всички изрази с разделна, но възпроизводима структура. При по-тясно разбиране на понятието, когато се вземе предвид и наличието/отсъствието на образно преосмисляне, обемът очаквано ще се стесни. Ст. Калдиева-Захариева разглежда признака „устойчивост“ като комплексен феномен, който се изразява чрез три важни стойности: цялостна обвързаност (независимо от степента на споеност), употреба в готов вид като единна цялост, исторически утвърдено присъствие в езика (Калдиева-

Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 31). Съгласни сме, че единството на тези три характеристики обединява различните типове устойчиви словосъчетания, чиято класификация и интерпретация обаче варира при различните изследователи. В българската фразеология преобладава тясното схващане за същността на устойчивите словосъчетания, при което значителни групи устойчиви словосъчетания не се включват в понятието „фразеологизъм“ и съответно не се смятат за предмет на фразеологията. За разграничител между същинските фразеологизми и спорните откъм принадлежност други устойчиви словосъчетания Ст. Калдиева-Захариева приема следните признаци, присъщи единствено на фразеологизмите: фразеологично значение (имплициращо оценъчност, експресия, познание), образност и номинативна функция от втори ранг, обединяваща номинация и конотация (Калдиева-Захариева/ Kaldieva-Zaharieva 2013: 32). Имайки предвид тези признаци, авторката основателно изключва от обема на фразеологията сложни съюзи, предлози и частици, чиято устойчивост не е съпроводена от образност.

В първото монографично изследване на устойчивите словосъчетания К. Ничева определено предпочита широкото схващане на понятието „устойчиво словосъчетание“, като вмества в обема му изключително разнообразни по природа изрази (Ничева / Nicheva 1987: 20 – 36). Класифицирайки видовете устойчиви словосъчетания с оглед на това дали те могат да бъдат определени като фразеологизми, или не, авторката обособява три основни групи изрази, излизащи от обема на понятието „фразеологизъм“:

1) устойчиви словесни комплекси, към които се отнасят описателни словосъчетания (перифрази) без семантична трансформация (*превъртам ключа = заключвам, отивам на дъното = потъвам, давам съвет = съветвам, вземам решение = решавам*), някои устойчиви сравнения¹, предложно-именни съчетания (*на вятъра, до шия*),

¹ Възгледите на К. Ничева са доста колебливи по отношение на устойчивите сравнения. Тя не ги приема като определен тип устойчиви словосъчетания, а внася диференциация сред тях, която според нас не е необходима. Например не приема за фразеологизирани сравненията, при които признакът е органично, обективно присъщ на обекта и съответно не е налице семантична образност (*бял като сняг, черен като въглен*). Ако има семантична трансформация, субективно приписване на признак, степента на фразеологизираност може да бъде по-ниска (*лъжа като циганин, ям като ламя*) или по-висока (*бял като на тенджерата дъното, сит като просяк*). При ироничните сравнения експресивността произтича от антонимното отношение *бял – черен, сит – гладен*.

сложни предлози и съюзи, съставни названия и термини (*майски бръмбар, адамова ябълка, момина сълза, плачеца върба*)², фразеосхеми (*град като град, от хубав по-хубав, срам не срам*);

2) устойчиви фрази със затворена структура (*вятър и мъгла, загубена работа, горе главата*);

3) фразеологизми от преходен тип, които заемат междинно положение между поговорките (въпреки че често имат структура на изречение) и фразеологизмите. Например: *плаши Пейо кокошките; ела, Вълчо, изяж ме; облякъл се Илия – пак в тия*. Преходен характер имат и същинските пословици и поговорки³ (*два остри камъка брашно не мелят, гладна мечка хоро не играе*), крилатите фрази (*буря в чаша вода, целта оправдава средствата, жребият е хвърлен*), цитатите и заглавията, добили общоизвестност (*мамино детенце, тежка е царската корона, мила родна картинка, изгубена Станка*). Обособяването на този „преходен тип“ е дело на К. Ничева и към тях тя отнася изрази, които заемат междинно положение и клонят към фразеологизация. Характерна особеност на този преходен тип според К. Ничева е семантизирането им с помощта на изрази от типа „употребява се, казва се когато, като...“.

Посочените дотук три основни групи устойчиви словосъчетания К. Ничева изключва от състава на същинските фразеологизми. Въпреки своята устойчивост и възпроизводимост тези изрази не се приемат за фразеологизми – мнение, което и ние споделяме, въпреки, че имаме някои съмнения относно природата на устойчивите сравнения и поговорките. За нас устойчивите сравнения и поговорките стоят много близо до фразеологизмите, тъй като споделят най-съществения белег на фразеологизмите – образна експресивност. Смятаме, че отношението „устойчиво словосъчетание“ – „фразеологизъм“ е йерархично от родово-видов порядък. Всички фразеологизми са устойчиви словосъчетания, но не всички устойчиви словосъче-

² Образността при тях е почти напълно избледняла и при тях доминира неутралната номинативна функция.

³ Отношението на пословиците и поговорките към фразеологичния фонд е дискусивно до днес. Те биват включвани или изключвани спрямо групата на фразеологизмите в зависимост от становището на конкретния автор. Най-често се изтъква, че тези изрази, принадлежащи по принцип на фолклора, имат структура на завършено изречение и съдържат някаква поука, което ги отдалечава от същинските фразеологизми. Това, което ги сближава, е наличието на образност.

тания са фразеологизми. С други думи – фразеологизмите са вид устойчиво словосъчетание. В зависимост от по-тясното или поширокото разбиране за науката фразеология тя може да се определи като наука за устойчивите словосъчетания или като наука за фразеологизмите. Българската фразеология прилага по-скоро тясното схващане за предмета на фразеологията, оставяйки извън обема на науката разнообразни по тип устойчиви словосъчетания. Този подход е приемлив, защото позволява да се концентрира вниманието върху сравнително обозрим кръг езикови единици, обединени от общи свойства.

В най-новото изследване върху българската фразеология Ст. Калдиева-Захариева също класифицира устойчивите словосъчетания с оглед на принадлежността им към фразеологията (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 33 – 52). Извън рамките на фразеологизмите авторката поставя следните устойчиви словосъчетания:

1) сложни названия и термини, при които липсва образност или е напълно заличена (*морска сол, лунно затъмнение, научен съвет, попова лъжичка, детска градина*)⁴;

2) пословици и поговорки (паремии). Те са фолклорен жанр и съответно обособена категория изрази със специфични характеристики, невинаги съвпадащи с тези на фразеологизмите (изреченска структура, логическо съждение, наличие на поука или съвет в семантиката). Например: *който не работи, не трябва да яде, бий желязото, докато е горещо, два остри камъка брашно не мелят*. Поради ясно изразената им експресивност обаче те могат да заемат преходно положение и да преминават понякога в групата на фразеологизмите;

3) крилати фрази (*жребият е хвърлен, след нас и потоп*), които авторката поставя на границата между паремииите и колокациите⁵. И при тях, както при паремииите, е възможна фразеологизация в разволя им (*минавам Рубикон*);

4) благословии, пожелания, клетви (*златни ти уста, Бог да те поживи, да спи зло под камък, босилек да ти занесат*), които имат

⁴ Примерите са на авторката във всички разглеждани групи устойчиви словосъчетания.

⁵ За термина „колокация“ виж по-нататък.

старинен фолклорен характер⁶. Повече или по-малко, те съдържат метафоричност в семантиката си и както и при други групи устойчиви словосъчетания е възможно да настъпи фразеологизация. Според наблюденията на Л. Крумова-Цветкова метафоричността е по-широко застъпена при клетвите, при които отрицателната оценъчност намира израз в ярки образи (Крумова-Цветкова / Krumova-Tsvetkova 2010: 129);

5) устойчиви сравнения (*твърд като камък, ясно като бял ден, кротък като агне, мъж като скала*), които са изключително голяма и разнообразна група устойчиви словосъчетания. Те са специфични по структура устойчиви словосъчетания, които могат да се разглеждат като преходна група или като самостоятелен обект на специфични изследвания (Кювлиева-Мишайкова / Kyuvlieva-Mishaykova 1986a). Безспорно устойчивите сравнения притежават всички черти, присъщи на фразеологизмите – разделна оформеност, образно-експресивен характер, устойчив лексикален състав, и при едно по-широко схващане за предмета на фразеологията биха били включени във фразеологичния фонд. Дори и при едно по-тясно разбиране за фразеологизмите някои устойчиви сравнения показват очевидни признаци на фразеологизация. Според В. Кювлиева-Мишайкова това са тези устойчиви сравнения, при които първоначалната ограничена съчетаемост е преодоляна и семантичното поле е разширено (*стоя, слушам, ходя, оставам* като попарен; *говоря, ям, викам, работя* като разпран);

6) колокации, които са нова група устойчиви словосъчетания, въведена от Ст. Калдиева-Захариева, заети като термин от англоезичната и френската лингвистика. Обяснявайки термина, Ст. Калдиева-Захариева го тълкува по следния начин: „...думи, свързани по „съседство“ на разположение, изразяващи минимален свързан текст, които са получили в резултат на честа употреба трайна връзка помежду си и възпроизводимост в речта“ (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 48). Като колокации се разглеждат устойчиви словосъчетания, които в по-ранни изследвания са били отделни групи. Такива са: устойчиви словосъчетания, при които само единият компонент е подложен на семантична трансформация (*мечешка услуга, висок гост, люта зима, дълбока тишина*), перифрази на глаголи (*вземам решение* – реша-

⁶ Подробен и задълбочен анализ на този жанр е направен в изследването на Л. Крумова-Цветкова „Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство“ (2010).

вам, *давам съвет* – съветвам, *вдигам въстание* – въставам), съкратени сравнения (*очи-череша, планина човек*), речеви клишета (*моля за извинение, моля за разрешение, на добър час, за много години*). Както се вижда, в групата на колокациите се поместват доста разнородни по характер словосъчетания. Според нас обединяването им в обща група не е напълно основателно, тъй като те са видимо твърде различни по характер. Например при някои има частична метафоризация, при други има лексикален еквивалент, при трети – исторически установен модел.

Сравнението на двете класификации – на К. Ничева и на Ст. Калдиева-Захаријева, показва, че между вижданията на двете авторки има както сходни позиции (обособяване на едни и същи групи словосъчетания), така и различия. Най-очевидното различие е в отделянето на група „*преходни словосъчетания*“ (К. Ничева) и „*колокации*“ (Ст. Калдиева-Захаријева). Общото е, че и двете авторки допускат възможност за фразеологизация на словосъчетания, които към момента са извън състава на фразеологизмите.

Споделяйки характерното за българската фразеология тясно схващане за същността на тези езикови единици, ние приемаме, че обект на фразеологията са само фразеологичните единици (фраземи, фразеологизми). Останалите устойчиви словосъчетания имат собствена специфика, не споделят всички признаци, присъщи на фраземите, поради което трябва да бъдат обособени и евентуално да бъдат обект на отделни научни изследвания, както е направено по отношение на групите устойчиви сравнения, поговорки и пословици, пожелания, благословии и клетви. При структурирането на групата „*устойчиви словосъчетания*“ смятаме за подходящо тази група да се представи като поле съответно с ядро и периферия. Приемаме, че ядро на полето са фразеологизмите, които дефинираме по следния начин: фразеологизмът представлява социално осъзната и възпроизводима в речта езикова единица с разделно оформена структура, устойчива синтактична връзка, относително постоянен лексикален състав и цялостна семантика, съчетаваща номинация и задължителна конотация. Например: *от кол и въже, през просото, с две леви ръце, девета дупка на кавала; от дъжд на вятър; крия си главата в пясък; под път и над път; цепен косъма на две; свиря първа цигулка; вкарвам си автогол; на час по лъжичка; клетя си краката*. Експресивно преосмислената семантика приемаме за задължителен и най-съществен признак по отношение на словосъчетания, определяни като фразеологизми. В периферията поставяме онези устойчиви сло-

восъчетания, по отношение на които не са изпълнени всички от посочените в дефиницията езикови характеристики и най-вече семантичната трансформация. Те съответно не следва да се разглеждат като фразеологизми. Периферията се формира от следните видове устойчиви словосъчетания:

- ✓ Описателни названия (съставни думи, съставни термини), които се отличават с липса на образност или с частична образност (*черна дъска, нощна лампа, вземам решение, вземам участие, имам намерение, пускат тока, вдигам масата, вдигам телефона, пускам телевизора, мечешка услуга, миден месец*). В тази група словосъчетания е налице устойчив синтактичен модел, разделна лексикална структура, но в семантично отношение доминира първичната номинативна функция, а образността е силно избледняла. Границата между словосъчетанията, определяни като съставни думи (*нощна лампа, кабелна телевизия, помощен персонал, черна дъска, маршрутно такси, момина сълза, натриев хлорид, захарна болест*) и като описателни названия (*давам си сметка, развалям пари, ям бой, златна среда*), е изключително тънка и е почти невъзможно да се отнесе категорично даден израз към едната от двете групи;
- ✓ Устойчиви сравнения, които стоят най-близо до фразеологичното ядро (*хитър като лисица, седя като на тръни, повтаря като папагал, катери се като коза, студен като лед, спя като заклан*). Въпреки че в тях една от думите не е преосмислена (*хитър, седя, повтарям, студен, спя, катеря се*), като цяло устойчивите сравнения се отличават с ярко изразена експресивност, дължаща се на образа, заложен при тяхната номинация. Образността на устойчивите сравнения произтича от прехвърлянето на даден признак от един денотат върху друг. В някои случаи образността е доста очевидно мотивирана (*бял като сняг, черен като въглен, червен като домати*), но има и такива сравнения, при които образността се отличава с подчертана експресивност и оригиналност (*точат се като народна песен, обичат се като куче и котка, прилича му като на свинче звънче, навързани като свински черва*);
- ✓ Фразеосхеми, които са особено специфичен вид устойчиви словосъчетания, тъй като при тях устойчивост се наблюдава само по отношение на синтактичната конструкция, но не и

по отношение на лексикалния състав (*от хубав по-хубав, от нов по-нов; ученото си е учено, новото си е ново; къщата му къща, работата му работа; хубав не, ами хубав; кино, та кино, море, та море*);

- ✓ Фрази от речевия етикет, при които всъщност липсва образност, но те са се наложили като устойчиви конструкции в исторически и културен план (*добър вечер, лека нощ, на добър час, за много години, честит празник, живот и здраве*);
- ✓ Пожелания, благословии и клетви (*бял ден да не види, да пукне дано, голям да порасне, да е жив и здрав*). Това са исторически утвърдени словосъчетания, чиято ономаσιологична същност е доста прозрачна, но въпреки това те се употребяват като компактни единици;
- ✓ Поговорки и пословици, които (наред с устойчивите сравнения) формират групата на може би най-спорните устойчиви словосъчетания, тъй като, от една страна, представляват специфична в структурно и семантично отношение група, но от друга страна, притежават присъщата на фразеологизмите образност и експресивност. Конкретно поговорките и пословиците например имат структура на изречение и семантика от типа на съждение, която е свързана с определен тип ситуация и поука от нея (*насила хубост не става; една лястовичка пролет не прави; от всяко дърво свирка не става; кучетата си лаят, керванът си върви; всяка жаба да си знае гъола*);
- ✓ Цитати и крилати фрази, които имат относително познат произход, получили са социална известност и биват включвани в контекст и ситуация, различни от оригиналните (*мила родна картинка; има нещо гнило в Дания; орел, рак и цука; целта оправдава средствата, минавам Рубикон, жребият е хвърлен*). Характерно за тази група е, че фразите или имат конкретен автор, или са родени в конкретна историческа ситуация, но впоследствие са се откъснали от първоначалния контекст (фолклорен, литературнохудожествен, исторически), а авторството им (ако е съществувало) е избледняло и днес тези фрази битуват в колективната говорна практика и се възпроизвеждат като част от общия езиков фонд.

Подобен полеви модел използва и В. Кювлиева, която разграничава *същински фразеологизми*, при които има цялостно преосмисляне на значението, и *периферни фразеологизми*, при които има само частично преосмисляне на значението (Кювлиева / Kyuvlieva: 1986б).

Вторият проблем, на който ще обърнем внимание, е възможността за вариантност при устойчивите словосъчетания, които по подразбиране на тяхната устойчивост не би трябвало да допускат различни варианти на реализация. Все пак, въпреки че устойчивото словосъчетание представлява неразруσιμο единство от форма и значение, а основна негова езикова характеристика е именно установеността, повторемостта на структурния и лексикалния модел, съществува възможност и за вариантност. По тази тема бихме отбелязали студията на Кр. Чолакова „Към въпроса за формата на фразеологичната единица“ (Чолакова/Cholakova 1967) и статията на същата авторка „За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици“ (Чолакова/Cholakova 1968). Сериозно внимание на въпроса за вариантността при фразеологизмите отделят и авторките на монографични изследвания К. Ничева (Ничева / Nicheva 1987) и Ст. Калдиева-Захариева (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013). Разделната структура на устойчивото словосъчетание позволява в структурата му да се вмъкнат или от нея да изпаднат определени лексеми, без това да се отрази на семантиката. Включването в дискурса също води до структурни промени, отнасящи се главно до граматичната адаптация на израза спрямо контекста. Кр. Чолакова и С. Спасова в увода към Фразеологичния речник на българския език говорят за формална вариантност (*като свят – като света*), т.е. замяна на една граматична форма с друга, и за лексикална вариантност, при която бива заменена една лексема с друга, обикновено неин синоним (*седя със скръстени ръце – стоя със скръстени ръце*) (Спасова, Чолакова, Ничева / Spasova, Cholakova / Nicheva 1974 – 1975). В монографията си К. Ничева разграничава „абсолютни варианти“, които са идентични по качество и количество на значенията си, но с разлика в лексикалния състав и словоформите, и „частични варианти“, при които има разлика в броя на значенията и в стилистичната характеристика (Ничева / Nicheva 1987: 143). Наред с това същата авторка различава „формална вариантност“, при която е налице разлика в граматичните форми и която се среща най-често при фразеологизми, включващи глагол, и „лексикална вариантност“, при която се заменя една лексема с неин синоним (Ничева / Nicheva 1987: 145). Ст. Калдиева-Захариева предлага свое виждане за видовете вариантност при фразеологизмите, уместно отбелязвайки, че става дума за своеобразно противоречие: от една страна, фразеологизмът е устойчива, непроменлива единица, а от друга, в плана на изразяване могат да се

осъществяват различни промени. Тези промени са възможни на първо място поради разделната лексикална оформеност на фразеологизма, която позволява замяна на един компонент с друг. Авторката свежда вариантността до три типа: граматична, позиционна и лексикална (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 178 – 180). Граматичната е сравнително ограничена откъм проява, защото Ст. Калдиева-Захариева не приема за такава граматичната адаптация към контекста (например по лице, число, време, вид при глаголите (*хвърлям прах в очите на.../хвърля прах в очите на.../хвърлил прах в очите на...*)), а приема само случаите, в които редуването на форми (предимно именни) е проява на вариантност в езиков план (*оплитам в мрежата си/оплитам в мрежите си*). Според нас всяка вариация във формално отношение (независимо дали се дължи на участие в конкретен контекст, или е езикова вариация) представлява граматична вариантност. Но може да се въведе разграничение по линията речеви варианти (промяна, дължаща се на контекста) и езикови варианти (речникови разновидности на фразеологизма). Лексикалната вариантност у Ст. Калдиева-Захариева се изразява в отнемане (или добавяне) на лексема, като добавеният елемент има факултативен характер (*никнат като гъби <след дъжд>*), или в замяна на една лексема с друга (*падам в ръцете на някого/падам в лапите на някого*). Замяната по принцип включва лексеми, сходни по значение или принадлежащи към едно тематично поле.

Когато разглеждаме формалната страна на фразеологизма, не можем да избегнем т.нар. екзоелементи, които като структурен елемент имат задължителен характер, но като лексикален елемент се реализират под различна форма. Задължително съпровождащи могат да бъдат различни лексеми – съществителни имена, собствени имена, местоимения (*правя нещо до спукване, затягам въжето около шията на някого, правя нещо за четирима, скривам шайбата някому, някой е дялан камък, не цепя басма никому, хвърлям камъни в нечия градина, слагам рога на някого, в нечи уста съм, бия дупката на някого*). Екзоелементи има при фразеологизмите с отворена структура, които се адаптират към условията на речевия акт, за разлика от фразеологизмите със затворена структура, които имат завършен, установен вид и се възпроизвеждат по един и същ начин независимо от контекста (*през просото, от дъжд на вятър, девета дупка на кавала*). Екзоелементите са лексикографско предизвикателство, защото, от една страна, те са продукт на контекстовата употреба, но от друга страна, без тях фразеологизмът няма завърше-

ност. Като екзоелемент се разглежда понякога и *tertium comparationis* (признак на сравняването) в устойчивите сравнения, който е задължително съпровождащ елемент в устойчивото сравнение: *(остър) като четина, (глава) като шиник, (слаб) като щиглец, (вреция) като яре* (Анкова-Ничева / Ankova-Nicheva 1993).

В българската лингвистична литература вариантността се теоретизира като вид структурна трансформация, присъща на фразеологизмите. В широк смисъл тя е разглеждана като всяка промяна във формата на утвърдени фразеологизми – граматична, лексикална, позиционна, количествена, структурна. В по-тесен смисъл се приема само лексикалната вариантност, замяна на един лексикален компонент с друг без промяна в семантиката и образа. Тук ще разгледаме вариантността в структурата (граматична и лексикална) на два типа устойчиви словосъчетания – фразеологизми и устойчиви сравнения. За удобство ще употребяваме родовото (устойчиви словосъчетания) и видовото (фразеологизми) понятие като синоними. От периферията на фразеологичното поле избираме именно устойчивите сравнения, защото те стоят най-близо до фразеологизмите, като споделят основните признаци – образност, устойчив синтактичен строеж, възпроизводимост в речта. Като база за ексцерпция сме използвали „Нов фразеологичен речник на българския език“ (Анкова-Ничева / Ankova-Nicheva 1993). Въсъщност този речник към момента не би могъл да се определи като „нов“, защото датира от преди тридесет години. Но по-нов фразеологичен речник не е изготвен, а и по-голямата част от материала е исторически утвърден и в този смисъл е актуален и към днешна дата. К. Анкова-Ничева разграничава и съответно включва в корпуса два вида устойчиви словосъчетания – фразеологизми и т.нар. от авторката „фразеологизми от преходен тип“, които имат структура на изречение и стоят близо до поговорките и пословиците. В речника обаче са включени и поговорки, и устойчиви сравнения, които авторката не отбелязва специално, от което съдим, че тя ги третира като фразеологизми въпреки спорния им характер. Съдържанието на речника включва устойчиви словосъчетания, взети от тълковни речници, двутомния фразеологичен речник, лични архиви, диалектни ресурси, монографични изследвания, фолклорни сборници. В увода към речника К. Анкова-Ничева представя начина, по който са обработени вариантите на устойчивите словосъчетания, като различава съответно следните видове варианти: структурни (*вари го, печи го/вари го, печи го, с ориз тъпчи го, пак е рак*), позиционни (*на брашното еттин, на триците скъп/на*

триците скъп, на брашното евтин), лексикални (*показвам/разкривам истинското си лице*).

Ще продължим с наблюдения над вариантите при фразеологизмите и устойчивите сравнения, представени в речника, като ще обособим два основни вида вариантност – речева и езикова.

В речника поради неговия системно езиков характер не се отбелязва граматичната вариантност, която се проявява при включване на фразеологизма в определен дискурс, изискващ граматическа съгласуваност на глаголните и местоименните лексеми. В речев план устойчивите словосъчетания се променят по граматичните категории род, лице, число (местоименията), време, лице, число (глаголите). Тази граматична адаптация не е същинска вариантност, тъй като не засяга на практика лексикалния състав на ФЕ и фразеологичното значение – *пепел (му, ти, ѝ) на езика, бия (му, ѝ) дузната, падам (паднах) в очите на някого, ще пия (ще пием, тих, тихме) една студена вода, лапам (лапа, лапат) мухи, надувам (надух, наду, надул) гайдата, свиря (свири) втора цигулка*. В езиков и лексикографски план тази вариантност не се отбелязва, поради което, както посочихме по-горе, някои изследователи не я приемат за същинска. Но с оглед на функционирането на фразеологизма в речта граматичните промени не може да не бъдат отбелязани. Специфично е положението по отношение на категорията вид на глагола, която има лексикално-граматичен характер. Видовото редуване е включено в речника като вариант, което подсказва, че аспектиалните форми се приемат за различни езикови единици (*вдигам/вдигна мерника на някого, падам/падна в очите на някого, виждам/видя бели вълци по пладне, пращам/пратя за зелен хайвер, предавам/предам фронта*), *влизам/вляза под кожата на някого*.

Елиптичните варианти също имат речев характер и се реализират при включване на фразеологизма в конкретен речев акт. При утвърдени и разпознаваеми фразеологични единици може да настъпи елипса на част от конструкцията. Това се дължи на стремеж към икономия и когато изразът е добре познат, част от него се изпуска, като се подразбира. Особено характерна е тази елипса при поговорките, които са общоизвестни изречения. *Всичко Мара втасала (само се не сресала), Прав ти път (крива ти пътека), Казали на лисицата (тя на опашката си), Думам ти, дъще (сецай се, снахо), Роди ме, мамо, с късмет (па ме хвърли на смет), Вода газии (жаден ходи)*. Елипса се среща и при някои устойчиви сравнения: *като сардели, като на шегга, като мухи на мед, като изваден от възглавница* (Калдиева-

Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 44). Като проява на елипса могат да се разглеждат и примерите, определяни като структурна (количествена) вариантност, от типа *меля като (празна) воденица, по никое (си) време, пада като (зряла) круша*.

В системата на езика фразеологичната вариантност се изразява преди всичко в редуването на лексеми и бива отбелязвана в почти всички дефиниции и изследвания на устойчивите словосъчетания. Редуващите се лексеми най-често са синоними, но са възможни и други редувания.

- ✓ Редуване на книжовен и диалектен вариант (или два книжовни/диалектни варианта) – *армасвам за църноземско юначе/годя се за черноземско юначе; бел като арапин/бел като егюптин; дрънкам като празна воденица (жерка, мелница); захванал от аз, че не изкарал до буки/забрътвил от аз, че не изкарал до буки; захлупвам под връшник (връшина); жълт като каун (типон); бия като котка (мачка) о дирек; мъж искам, днес го искам/мъж сакам, сега го сакам; обичаме се като куче и котка/обичаме се като мачка и поганец; спори ми като на костенурка (желка) през угар;*
- ✓ Редуване на лексеми от общо семантично гнездо (синоними) – *умът (акълът) ми е в краката; аман съм казал (викнал/рекъл); белея се (лъция/светя) като тиган на месечина; вземам (тегля) на буксир; грея (светя) като ясно слънце; дяля се като крастава (шугава) овца от стадото; вадя думите с кука (с ченгел) от устата; залепям се като лепка (репей); излезе на ачик (наяве, на бял свят); изскочи ми (изхвъркна ми, изпари ми се, изфиряса ми) от главата; бия тъпана (барабана); вървя (ходя) като през турски гробища; къща като палат (дворец, сарай); меря (тегля) на своя кантар; наредих се като куче в кола (каруца); шуква ми (изпарява ми се, изскача ми) от главата;*
- ✓ Редуване на лексеми от общо понятийно гнездо – *виж му акъла, па му крой шапка (калпак, капа, гугла); до стотинка (до петак); като патка (пате, гъска) в мъгла; черен гологан (грош) не се губи; кротък като муха (божа кравичка); викам като говедар (овчар, поляк, пъдар); кой те пита бръсне ли се кадията (попът, владиката); не се знае от кой храст (от коя трънка) ще изскочи заек;*

- ✓ Редуване на лексеми от общо словообразователно гнездо – *вдигам (повдигам, свивам) рамене; държа яката (яко); като ударен от гръм (като гръмнат); захвърлям (изхвърлям, хвърлям) на боклука; златни ти ръце (златна ти ръчица); и аз съм от майка роден (и мен ме е майка раждала); лепвам се (залепвам се) като гербова марка; проливам (лея) сълзи; и кучетата (кучките) не ме лаят; като змии в змиярник (змиярница);*
- ✓ Редуване на напълно различни лексеми – *бия вода да пусне мляко/бия вода да пусне масло; болен Божко за кокошка/ болен Тошко за кокошка; виждам бял вълк по пладне/виждам бял бивол по пладне; вързан в устата/вързан в езика; гладя с паче перо/гладя с пауново перо; глупости на търкалета/красавици на търкалета; гракнали на него като на бяла врана/гракнали връз него като връз бял гарван; (дъжд вали, слънце грее) мечка (лисицата, заекът, таралежът) се жени; оплачи се на владиката (на арменския поп); женски Пейо (Дойно, Райно); за една бълха цяла черга (юрган) изгарям; връзвам парата в три възела/една пара в девет възела връзвам; какъвто гостът, такава и чорбата (млинът); калесал съм с червена (жълта) бъклица; псува като хамалин (каруцар); кълна като мащеха (свекърва); кметът (царят) дава, пъдарят не дава; кога върба роди круши (грозде, дренки); лежа като паша (селски чорбаджия); лъв с миша (овча) опашка; гладък (мазен) като таралеж; работата не е заек (сърна) да избяга; само на едно куче не викат Шаро (Караман); търся под дърво и камък/търся под трън и габер.*

Според нас различните лексикални варианти са възникнали или по различно време, или на различно място. Те съществуват паралелно, а не са производни един от друг. Особено често се проявява ролята на диалекта – в различни диалектни ареали се употребяват различни варианти. При устното предаване на устойчиви словосъчетания от фолклорен тип е възможна различна интерпретация при възпроизвеждането. Въпреки че вариантността, макар и посочвана, никога не е изследвана системно, наблюденията ни над материала в „Нов фразеологичен речник“ сочат, че вариантността е доста широко застъпена във фразеологичния фонд. От съдържащите се в лексикографския корпус над 9000 устойчиви словосъчетания почти при половината се

наблюдава някакъв вид вариантност. Най-често промяната засяга глаголи, съществителни имена и прилагателни имена. Въпреки че при различните варианти метафоричният образ (съответно и фразеологичното значение) се запазва един и същ, остава открит въпросът дали вариантите трябва да се разглеждат като синоними, или като фразеологични дублети. А конкуренцията между вариантите следва да бъде обект на специално изследване.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анкова-Ничева 1993: Анкова-Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. [Ankova-Nicheva 1993: Ankova-Nicheva, K. *Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.]
- Калдиева-Захаријева 2013: Калдиева-Захаријева, Ст. *Българска фразеология*. София: АИ „Марин Дринов“, 2013. [Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, St. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Marin Drinov.]. ISBN 978-954-322-699-3.
- Кримова-Цветкова 2010: Кримова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство*. София: Емас, 2010. [Krumova-Tsvetkova 2010: Krumova-Tsvetkova, L. *Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi – chast ot natsionalnata samobitnost i kulturnoto nasledstvo*. Sofia: Emас.]. ISBN: 978-954-357-199-4.
- Кювлиева-Мишайкова 1986а: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: БАН, 1986. [Kyuvlieva-Mishaykova 1986a: Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: BAN.].
- Кювлиева-Мишайкова 1986б: Кювлиева-Мишайкова, В. *Фразеологизмите в българския език*. София: Народна просвета, 1986. [Kyuvlieva-Mishaykova 1986b: Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Frazeologizmite v balgarskiya ezik*. Sofia: Narodna prosveta.].
- Ничева 1987: Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987. [Nicheva 1987: Nicheva, K. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.].
- Спасова, Чолакова, Ничева 1974 – 1975: Спасова, С., Чолакова, Кр., Ничева, К. *Фразеологичен речник на българския език*. София: БАН. [Spasova, S., Cholakova, Kr., Nicheva, K. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: BAN.].
- Чолакова 1967: Чолакова, Кр. Към въпроса за формата на фразеологичните единици. – *Известия на Института за български език*, 15 (1967), 139 –

171. [Cholakova 1967: Cholakova, Kr. Kam vaprosa za formatata na frazeologichnite edinitsi. – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, 15 (1967), 139 – 171.]. ISSN 0323-9934 (print).

Чолакова 1968: Чолакова, Кр. За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици. – *Известия на Института за български език*, 16 (1968), 703 – 711. [Cholakova 1968: Cholakova, Kr. Za nyakoi vidoizmeneniya vav formalnata struktura na frazeologichnite edinitsi. – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, 16 (1968), 703 – 711.]. ISSN 0323-9934 (print).

Prof. Vanya Zidarova DSc

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: zidarova_v@uni-plovdiv.bg